

BOEKBESPREKINGEN

De moord op Theo van Gogh

Nico Wilterdink

Ron Eyerman (2008). *The Assassination of Theo van Gogh. From Social Drama to Cultural Trauma*. Durham/Londen: Duke University Press, 219 pp.

Wat brengt een Amerikaanse socioloog, verbonden aan de Universiteit van Yale, ertoe om een uitvoerige studie te wijden aan de recente moord (herfst 2004) op de Nederlandse cineast en journalist Theo van Gogh? De reden was niet, zo mogen we aannemen, hiermee de aandacht te willen trekken van een breed publiek, want daarvoor is dit boek te academisch van toon, en bovendien was de auteur al twee jaar eerder het gras voor de voeten weggemaaid door de essayist Ian Buruma met zijn mooi gecomponeerde en veel vlotter geschreven *Murder in Amsterdam*. Wat Eyerman motiveerde geeft hij zelf niet aan, maar vermoed kan worden dat hij niet alleen persoonlijk geïntrigeerd was door deze gebeurtenis, maar er ook een goede gelegenheid in zag om de door hem voorgestane sociologische benadering toe te passen en uit te werken. Eyerman is voorstander en beoefenaar van het door Jeffrey Alexander ontwikkelde *Strong Program* in de cultuursociologie. Volgens deze benadering is cultuur, opgevat als symbolische betekenisgeving, een werkelijkheids sfeer *sui generis* die autonoom is ten opzichte van sociale structuren en deze zelfstandig vorm geeft. Mensen handelen op grond van werkelijkheidsdefinities, codes, scripts die zij in onderlinge interacties bevestigen, ondermijnen en veranderen, waarmee zij ook sociale structuren continueren en veranderen. Soms botsen verschillende werkelijkheidsdefinities hevig op elkaar in een sociaal drama, dat symbolische scheidslijnen verscherpt en verschuift, vanzelfsprekendheden op losse schroeven zet en aanzet tot het zoeken naar nieuwe ordeningen.

Zo'n sociaal drama was de moord op Theo van Gogh. Drama, theater was ook bedoeld door de dader: een moord op klaarlichte dag, in een drukke Amsterdamse straat, op een publiek bekend persoon, die na te zijn neergeschoten met messen doorstoken werd en een uitvoerige boodschap op zijn borst kreeg geprikt. Eyerman beschrijft met gevoel voor details de moord zelf en de directe reacties erop: de bijeenkomst diezelfde avond op de Dam in Amsterdam waar mensen collectief lucht gaven aan hun woede en ontsteltenis, de discussies op straat en in de media, de aanvallen op sommige moskeeën en islamitische scholen in de vorm van brandstichtingen, de rechtszaak tegen de dader en zijn veroordeling tot levenslange gevangenisstraf, het verdere justitiële onderzoek naar islamitisch terrorisme en de berichtgeving daarover. Vervolgens komen de achtergronden van het drama aan de orde, die Eyerman in eerste instantie behandelt aan de hand van de hoofdrolspelers: de moordenaar, Mohammed B., kind van migranten uit het Marokkaanse Rifgebergte, opgegroeid in Amsterdam-West tussen andere gezin-

nen van Marokkaanse afkomst, goede scholier, hbo-drop-out en vervolgens bekeerd tot een militant islamisme. Daartegenover de vermoorde, Theo van Gogh, afkomstig uit een Wassenaars hogere middenklasse milieu, filmmaker en publicist, bekend en omstreden om zijn provocerende, bewust beledigende uitspraken over onder meer joden en moslims. Derde hoofdpersoon in het drama was het eigenlijke doelwit van de moordenaar, Ayaan Hirsi Ali, voormalig vluchteling uit Somalië, model van geslaagde integratie, politica en parlementslid, bekend om haar scherpe kritiek op de achterstelling en onderdrukking van islamitische vrouwen. Op de achtergrond was er nog een vierde hoofdrolspeler: de 'geest van Pim Fortuyn', de socioloog en charismatische leider van een nieuwe politieke beweging die twee jaar eerder was vermoord.

Eyerman plaatst zijn protagonisten vervolgens in de context van een Nederlandse samenleving waarin het heersende discours over de positie van migrantengroepen drastisch aan het veranderen was. Van 'multiculturalisme' tot de veronderstelling van de 'botsing van beschavingen', zo typeert de auteur deze verschuiving. Multiculturalisme was tot ver in de jaren negentig uitgangspunt van een beleid waarin migrantengroepen aanspraak konden maken op subsidie voor eigen scholen, verenigingen en religieuze organisaties waarmee zij, passend in de traditie van de verzuiling, hun 'identiteit' gestalte konden geven. Dat veranderde doordat problemen veroorzaakt door of toegeschreven aan sommige migrantengroepen manifester werden. Daarbij voegde zich de aanslag van 11 september 2001, die de ergste vermoedens over een internationaal islamitisch terrorisme bevestigde. Moslims in Nederland werden zo steeds meer gezien als de antipode van waar Nederland voor stond: de waarden van vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst en scheiding van kerk en staat, gelijkheid voor de wet, gelijkheid van mannen en vrouwen. Het besef van het nationaal eigene, dat lange tijd in het publieke discours nauwelijks een rol had gespeeld, kwam hiermee weer meer naar voren.

Tegelijk had dit besef volgens Eyerman diepe historische wortels. De auteur gaat zelfs terug tot de tijd van de Republiek, toen een 'nationale identiteit' met waarden van vrijheid en verdraagzaamheid vorm begon te krijgen. Dichterbij liggen de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog, die na 1945 een moreel ijkpunt werden waarop steeds weer een beroep werd gedaan. In recente jaren werden botsende standpunten telkens weer gelegitimeerd door naar die periode te verwijzen, zoals aan de ene kant het multiculturalistische pleidooi voor respect voor minderheden en de bestrijding van alles wat zweemt naar racisme en aan de andere kant de veroordeling van de (politieke) islam als een nieuw soort fascisme. Historische achtergrond vormden ten slotte ook de grote culturele veranderingen van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, toen kunstenaars en intellectuelen de grenzen van wat wettelijk en sociaal was toegestaan verruimden. De provocateur Theo van Gogh kan als een nazaat van deze periode worden gezien, hoezeer zijn standpunten ook verschilden van die van de progressieve voorhoede uit deze tijd.

In het laatste, sterk theoretisch getinte hoofdstuk bepreekt Eyerman de gevolgen van de moord onder de noemer van 'cultureel trauma', gedefinieerd als 'een scheur in het weefsel van een sociale orde teweeggebracht (*precipitated*) door een schokkende gebeurtenis die een strijd om betekenisgeving op gang brengt en die vraagt om reparatie' (p. 163). De moord op Theo van Gogh was zo'n schokkende

gebeurtenis, die emotionele verwarring en in reactie daarop een strijd om betekenisgeving teweegbracht. Een van de uitkomsten daarvan was het electorale succes van een nieuwe rechtse partij (de PVV), die met haar anti-islam- en anti-immigratiesentimenten een poging tot 'reparatie' van de verstoorde sociale orde vertegenwoordigt. Daarmee is Nederland, zo besluit Eyerman in een verrassende positieve tournure zijn boek, 'een "normale" Europese natie' geworden, waarin de politiek is teruggekeerd naar haar traditionele functie door te transformeren 'van management tot publiek debat'.

In de moord op Theo van Gogh kwam dus een veelheid van motieven, handelingen, sociale processen en historische ontwikkelingen samen, zo probeert Eyerman te laten zien. Het gaat hem, in zijn eigen woorden, niet alleen om *thick description* maar ook om *thick explanation*, een gedetailleerde, gelaagde, veelkantige verklaring waarin individuele handelingen en sociale processen op verschillende niveaus – micro en macro, nationaal en internationaal, op kortere en langere termijn – in elkaar grijpen. De auteur slaagt erin zo'n verklaring te geven en daarin ligt, denk ik, de grootste verdienste van het boek. Conform de uitgangspunten van het *Strong Program* ligt de nadruk op de dynamiek van discoursen, maar deze worden steeds in een sociale context geplaatst. Eyerman is socioloog genoeg om 'cultuur' te verbinden met sociale verhoudingen, meer misschien zelfs dan men op grond van de algemene formuleringen van het *Strong Program* zou verwachten. Daarbij onthoudt hij zich goeddeels, en dat is een andere verdienste, van normatieve oordelen of blijken van sympathie of afkeer. (Alleen aan het eind van het voorlaatste hoofdstuk valt hij uit de rol van koele, waardevrije beschouwer door te pleiten voor de erkenning van een kritisch discours binnen de islam.)

De analyse is echter niet in alle opzichten overtuigend. Eyerman slaagt er niet altijd in hoofd- en bijzaken te onderscheiden en een heldere betooglijn vast te houden, waardoor de overzichtelijkheid wel eens zoek raakt. En hoewel hij zich grondig heeft gedocumenteerd en ruim gebruik heeft gemaakt van Nederlandse sociaalwetenschappelijke studies, laat zijn greep op het bronnenmateriaal te wensen over. Dat blijkt uit de feitelijke onjuistheden die her en der in het boek te vinden zijn. Ik beperk me tot drie voorbeelden. De PvdA werd volgens hem 'een massapartij in de jaren zeventig onder het dynamische leiderschap van Joop den Uyl die tussen 1973 en 1977 aan het hoofd stond van coalitieregeringen met nieuw gevormde linkse partijen' (p. 44). D66 werd in 1966 opgericht door 'radicale studenten' (p. 46). In hetzelfde jaar 1966 huwde kroonprinses Beatrix de Duitser Klas von Amsberg, die de Provo's vanwege die voornaam spottend vergeleken met de controversiële kerstfiguur Sinterklaas (p. 135). Niet alleen treft de onjuistheid van deze en diverse andere beweringen, maar ook de overbodigheid ervan. Het lijkt wel of de auteur ermee wilde bewijzen goed ingevoerd te zijn in de Nederlandse samenleving, maar het effect is averechts, en soms onbedoeld komisch.

Niet alle onjuistheden kunnen worden toegeschreven aan gebrek aan kennis of verkeerd begrepen feitelijke informatie. Merkwaardig is vooral Eyermans plaatsbepaling van een van de hoofdpersonen in het drama, Ayaan Hirsi Ali. Hij noemt haar consequent een 'Muslim' – alsof het hier een etnische en niet een religieuze categorie betreft – die zich heeft opgeworpen als vertegenwoordigster van mos-

limvrouwen en ernaar streeft de islam in Europa te hervormen. Daarin zou zij overeenkomen met iemand als Tariq Ramadan, al verschillen hun tactieken (pp. 148 e.v.). Maar de openlijk afvallige atheïste Hirsi Ali, die de islam zelf als de bron van vrouwenonderdrukking en andere ellende heeft aangemerkt, kan moeilijk als hervormer van deze godsdienst worden betiteld, en ronduit absurd is het haar binnen dezelfde beweging te plaatsen als de vrome moslim Ramadan.

Een algemenere vraag die Eyermans analyse oproept is in hoeverre het hier om specifiek Nederlandse problemen gaat. Net als Buruma voor hem legt hij sterk de nadruk op bijzondere kenmerken van de Nederlandse samenleving om het drama en de verwerking ervan te begrijpen. Terecht merkt hij op dat de moord op Van Gogh hier vrij algemeen werd gezien als een brute aanslag op de vrijheid van meningsuiting. Ook wijst hij erop dat het radicale politieke islamisme botst met het in Nederland geldende principe van de scheiding van kerk en staat. Maar specifiek Nederlandse waarden of principes zijn dit natuurlijk niet, en het is ook de vraag of ze door Nederlanders als zodanig worden gezien. Wat ontbreekt is een vergelijkend en transnationaal perspectief, waarin wordt nagegaan welke specifieke culturele en institutionele invulling in dit land is gegeven aan breed erkende moderne burgerrechten als vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Nu lijkt het wel of dit bij uitstek Nederlandse waarden zouden zijn, die speciaal in dit land worden gekoesterd. Typerend is de titel van het voorlaatste hoofdstuk: 'A Dutch Dilemma: Free Speech, Religious Freedom, and Multicultural Tolerance'. Eyerman verzuimt uit te leggen wat er 'Dutch' zou zijn aan dit dilemma, zoals hij trouwens ook niet voldoende uitlegt wat het dilemma als zodanig inhoudt.

Een punt van kritiek is ten slotte dat de theoretische pretenties van de auteur verder reiken dan hij waarmaakt. In het laatste hoofdstuk merkt hij op dat hij met deze studie een uitbreiding heeft gegeven aan de 'theory of social drama', waarin hij de 'performance theory' en de 'discourse theory' heeft verwerkt en waaraan hij de 'theory of cultural trauma' toevoegt. Liefst vier 'theorieën' dus, maar wat deze inhouden wordt niet of alleen in vage bewoordingen aangegeven. De meeste woorden worden gewijd aan 'de theorie van het culturele trauma', maar ook deze verschaffen onvoldoende helderheid. Er wordt een verband gesuggereerd met psychische trauma's, maar wat de aard van dat verband zou kunnen zijn blijft onduidelijk.

Alles bij elkaar is *The Assassination of Theo van Gogh* een serieuze en interessante poging om de beginselen van het cultuursociologische *Strong Program* in een bijzondere *case study* toe te passen en uit te werken. Maar helemaal geslaagd kan deze poging niet worden genoemd. Voor ingevoerde Nederlandse lezers bevat de studie weinig nieuws, voor *non-natives* zal veel van de gegeven informatie waarschijnlijk moeilijk te plaatsen zijn. Als het de auteur erom te doen was te laten zien dat zijn benadering nieuwe en verrassende inzichten oplevert, dan is dat met deze studie naar mijn mening niet echt gelukt.